

ՅՈՒ. ԹԱՄԱՆՅԱՆ

(ճարտարապետ)

ՂՐԻՄԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԺԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատմական ճակատագիրը, դեռևս միջին դարերում, հայ ժողովրդի մի զգալի մասին ստիպեց թողնել իր հայրենի հողը և ապաստան գտնել հարևան երկրներում։ Ուր որ հաստատվել են հայերը, նրանց գործունեությունը ընթացել է հասարակական-տնտեսական, կառուցողական, մշակութային, դպրության, ճարտարապետական բազմաթիվ հուշարձանների ստեղծման ուղղությամբ։

Միջին դարերում խոշոր գաղթօջախներ ստեղծվեցին Լեհաստանում, Մոլդավիայում, Բուկովինայում և ուրիշ շատ տեղերում։ Ղրիմում ստեղծվեց առավել հզոր գաղութ։ Ինչպես ցույց են տալիս մի շարք հետապոստություններ, այդ գաղութը առաջացել էր դեռ XI դարում, երբ սելջուկ ասպատակների հարվածների ներքո երկիրը սկսեց ամայանալ, որի հետևանքով արտագաղթը ուժեղացավ, իսկ թաթար-մոնղոլական բռնապետության ահավոր տարիներին ավելի վանգվածային բնույթ ստացավ։

Երկրի տնտեսության քայքայման հետ ուժեղացավ հայերի հոսանքը դեպի հեռավոր երկրներ։ Ղրիմահայ գաղութի հիմնական հանգրվանը հանդիսացավ Կաֆա-Թեոդոսիա քաղաքը։ Վերջինս այդ ժամանակ սկսեց ձեռք բերել միջազգային առևտրի մեջ իր ուրույն տեղը և արագ վարգանալ։ Ղրիմի հայերի պատմությունը լավ հասկանալու համար նոր աղբյուր են հանդիսանում ջենովացիներ

րի ժամանակ կապված նոտարական ակտերը, որոնց շնորհիվ հնարավոր է լինում շատ և շատ հարցեր ճիշտ մեկնաբանել։ Դրանք հանդիսանում են հետապոստման համար մի նոր օղակ։ Այդ հարցը բարձրացրել է գիտաշխատող Է. Դանիլովան (Սիմֆերոպոլ), 1982 թվականի հոկտեմբերին Երևանում կայացած Հայաստանի մշակութային և արվեստի պրոբլեմներին նվիրված հանրապետական հինգերորդ գիտական կոնֆերանսում իր կարդացած զեկուցման մեջ։

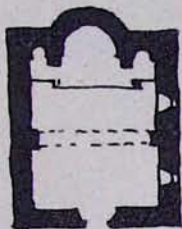
Սկսբում հայերը բնակվել են քաղաքի ներսի թաղամասերում, բայց հետագայում (XIII դարի վերջում), քաղաքի բնակչության աճին կուզընթաց, բնակություն են հաստատել նաև քաղաքային պարիսպներից դուրս։ Այդ ակտերում տեղեկություններ կան քաղաքի զբլիսավոր դարպասի մոտ և այլ տեղերում տներ ձեռք բերելու մասին։

Այս հարցը ծավալուն ուսումնասիրություն է պահանջում, ուստի մեկ հոդվածի սահմաններում հնարավոր չէ մանրամասնորեն անդրադառնալ դրան։

Հայերի վթաղեցրած թաղամասը Թեոդոսիայում, կամ ավելի ճիշտ Կաֆայում, կոչվել է Ս. Ստեփանոս։ Սովորաբար այն ժամանակ թաղամասերը կոչվում էին եկեղեցական ծխերի անուններով։ «Այդ թաղամասը ծովափին էր, բլրի ստորոտի մոտ, որի վրա գրունդվում էր հասարակական սպանդանոցը։ Նրա հետ էին կապված մսի խանութներ ու-

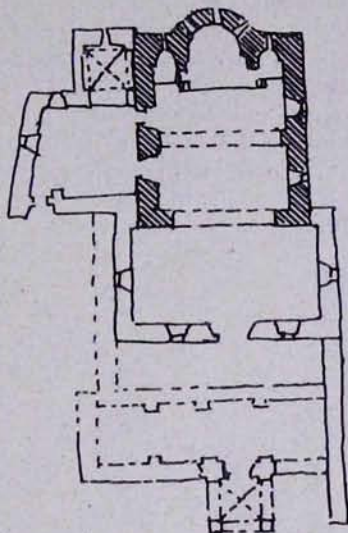
նեցող կամ կաշի մատակարարող շատ հայերի առևտրական շահերը»¹:

Կաֆայում հայերի ձեռքով կառուցվել են մեծ թվով պաշտամունքային շենքեր, բնակելի տներ, ինժեներական կառուցվածքներ: Անհրաժեշտ է նշել հատկապես ջրմուղի կառուցումը, որը հանդիսանում է միջնադարի համար լուրջ ճարտարագիտական կառուցվածք²: Կառուցել են պաշտպանական բնույթի շինություններ, հատկապես Թեոդոսիայում հայկական պարիսպը, նաև կամուրջներ և այլ շինություններ: Ի. Ի. Բաբկովի հոգովաձը ներկայացնում է Ղրիմի հայերի ջրաշինարարական գործունեությունը, որը ինքնին շատ արժեքավոր նյութ է այդ հարցի հետապուտման և պարզաբանման համար:

հայրենիքից հեռու, ինչ որ անխափելի կապերով կապված են եղել իրենց բուն արմատների հետ: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Ճիշտ է, մեծ է տեղական պայմանների, հարևան ազգությունների մշակույթի փոխազդեցությունը, սակայն հենց այդ փոխազդեցության հետևանքով է, որ ստեղծվել է տեղի հայկական ճարտարապետական դպրոցը:

Ղրիմում պահպանված հայկական ճարտար-

ԱՆՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ
ՆԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՆԵՏԵՎԱՆՔՈՎ
ՓՈՓՈԽՎԱԾ ՆԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

Նկ 1.

Ղրիմի հուղկական հուշարձանների թե՛ ուսումնասիրությունը և թե՛ պահպանումը առավել մեծ կարևորություն է ներկայացնում մեր օրերում, երբ քաղաքների ու բնակավայրերի շինարարական վարձացման հետևանքով կարող են վնասվել պատմական հուշարձանները:

Հայկական գաղթօջախներում ստեղծված ճարտարապետության ուսումնասիրությունը մեզ բերում է այն հանդման, որ մեր ճարտարապետ նախնիները, ստեղծագործելով

րապետական հուշարձաններից են՝ Թեոդոսիա քաղաքի Հովհաննես Մկրտչի, Հովհաննես Աստվածաբանի, ս. Գրիգոր, ս. Գևորգ, ս. Ստեփանոս, Հրեշտակապետաց և ս. Սարգիս եկեղեցիները, ինչպես նաև Սուրբ-Խաչ վանքը Հին Ղրիմ քաղաքից ոչ հեռու, Ամենափրկիչ եկեղեցին Բոգատոյե գյուղի մոտակայքում, մի եկեղեցի Եվպատորիա քաղաքում և ուրիշ հուշարձաններ:

Մեր սույն հոդվածով կփորձենք ներկայացնել Թեոդոսիայի ս. Սարգիս կամ, ինչպես այլ անվամբ հայտնի է, Չորավար³ հուշարձանը:

Առաջին հայացքից պարզ է դառնում, որ այս հուշարձանը ենթարկվել է մի շարք վերակառուցումների և փոփոխությունների (նկ. 1), որոնց հետևանքով ստեղծվել են տարբեր չափերի իրար կից կառուցվածքներ, ո-

¹ Է. Վ. Դանիլովա, Հայաստանի մշակույթի և արվեստի պրոբլեմներին նվիրված հանրապետական հինգերորդ գիտական կոնֆերանս, Վեկուցումների թեզեր, Երևան, 1982, էջ 64:

² И. И. Бобков, Очерки по исторической и культурной географии Крыма. I водоснабжение армянского монастыря XV в. в Двукорной бухте у Феодосии. «Известия гос. географического общества», № 71, вып. 7, 1939 г.

³ О. Х. Халпахчьян, Армяно-Русские культурные отношения и их отражение в архитектуре, Ереван, 1957, стр. 21.

րոնք հասկանալի են դառնում միմիայն ուսումնասիրության շնորհիվ:

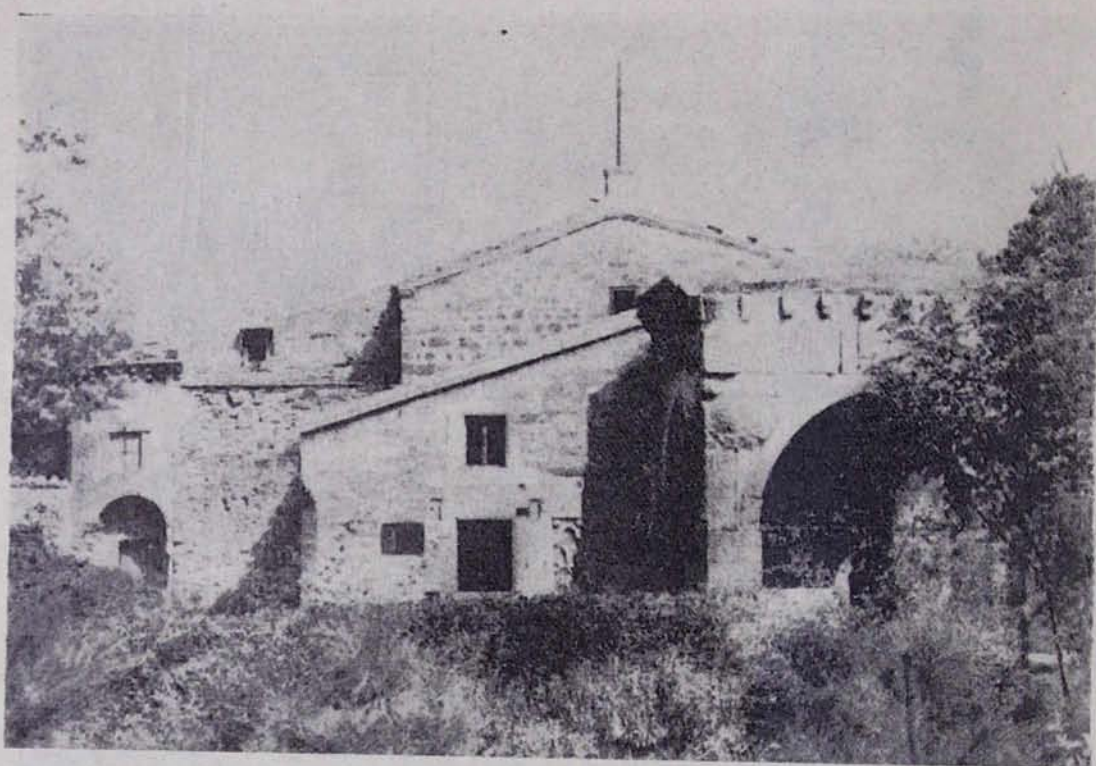
Հուշարձանի հատակագծի (մեզ հասած) հետապոտոմը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ նախնական կառուցվածքը եղել է միանավ եկեղեցին, ուր արևելյան աբսիդը, ինչպես դա նկատելի է Ղրիմի հայկական հուշարձաններից շատ-շատերում, իր ծավալով հիմնական ուղղանկյունուց դուրս է դրվել և ունեցել է բոլորակ ձև: Այդ հիմնական ծավալը ենթարկվելով բազմաթիվ վերակառուցումների, այնուամենայնիվ պահպանվել է մինչև մեր օրերը և փաստորեն կազմել այսօրվա հուշարձանի կորիզը:

Այդ ծավալից հյուսիս պահպանվել է մի փոքր շինություն, որը կառուցվել է ավելի ուշ, և նույնիսկ պատերը զննելիս կարելի է նկատել պատերի միացման տեղում վերակառուցման հետքեր (նկ. № 2):

սյունավարդ շքամուտք: Այդ շքամուտքը հիմա դիտվում է իբրև զանգակատուն: Որոշ հետապոտոդներ այդ կառուցվածքը համարում են եռահարկ զանգակատուն⁴: Սակայն դա քիչ հավանական է, քանի որ նրա մասամբ պահպանված այժմյան վիճակը հնարավորություն չի տալիս ենթադրելու նրա եռահարկ լինելը:

Առաջին հարցը, որ պետք է հետաքրքրի հետապոտոդին, վեր բարձրացող աստիճանների տեղադրման հարցն է. աստիճանները ենթադրաբար պետք է տեղադրված լինեին քանդված սրահի ներսում, սակայն այս բանը հաստատելու համար կռվաններ չեն պահպանվել:

Ս. Սարգիս եկեղեցու պահպանված շքամուտքը իր ձևերով մի կողմից մոտենում է Արուճի տաճարի արևմտյան շքամուտքին, մյուս կողմից Ղրիմի ճարտարապետական

Նկ. 2. Ղրիմի Ս. Սարգիս եկեղեցու ընդհանուր տեսքը արևմուտքից

Նշված վերակառուցումներից ամենացայտունը պետք է համարել գավթի կառուցումը: Գավթի ժամանաբար կառուցվել է XVIII դարի կեսերին, երբ կատարվել են մեծ վերանորոգման և վերակառուցման աշխատանքներ: Գավթին կից գոյություն է ունեցել սրահը, որը արևմտյան մասում ունեցել է

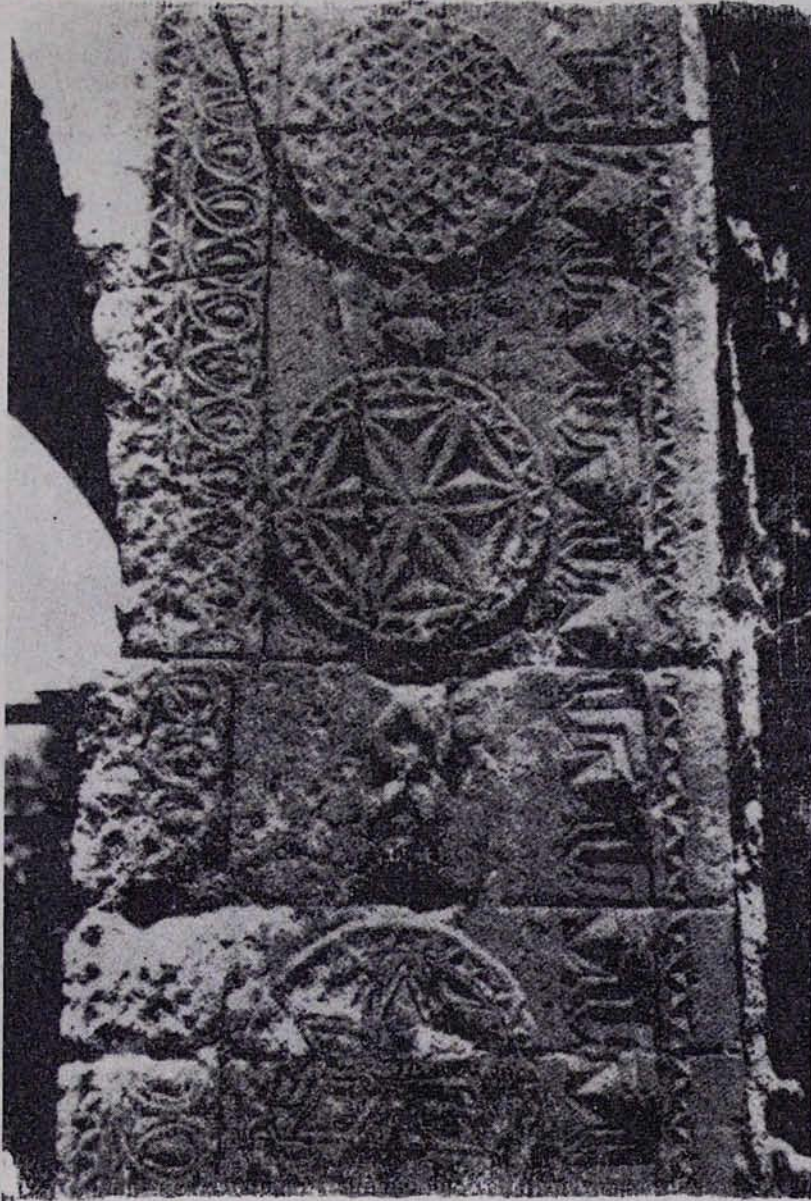
դպրոցում տարածված Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու հարավային շքամուտքին: Դժբախտաբար վերջին շքամուտքից միայն մնացորդներն են պահպանվել: Կարելի է նշել նաև Բոգատոյե գյուղի Ամենափրկիչ եկեղե-

⁴ Օ. X. Халпахчьян, там же, стр. 21.

ցու հարավային և հյուսիսային շքամուտքերը:

Ս. Սարգիս եկեղեցու շքամուտքը եղել է ավելի շքեղ կառուցված և ունեցել է շատ

մենտալ ձևերի կրկնություններ, նրա կառուցման տարեթիվը տանում են ավելի խոր անցյալ, քան սովորաբար դա ընդունված է գիտական գրականության մեջ:

Նկ. 3. Ղրիմի Ս. Սարգիս եկեղեցու շքամուտքի քանդակները

հետաքրքիր քանդակներ (նկ. 3): Հենց այդ քանդակների մանրամասն ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս գտնելու այն կուգահեռները, որոնք կապում են այդ հուշարձանը բուն Հայաստանի հուշարձանների հետ: Այդ քանդակների վարդյակների և այլ մանրամասնությունների ուսումնասիրությունը, որոնցում գտնում ենք վաղ քրիստոնեական շրջանում օգտագործված օրնա-

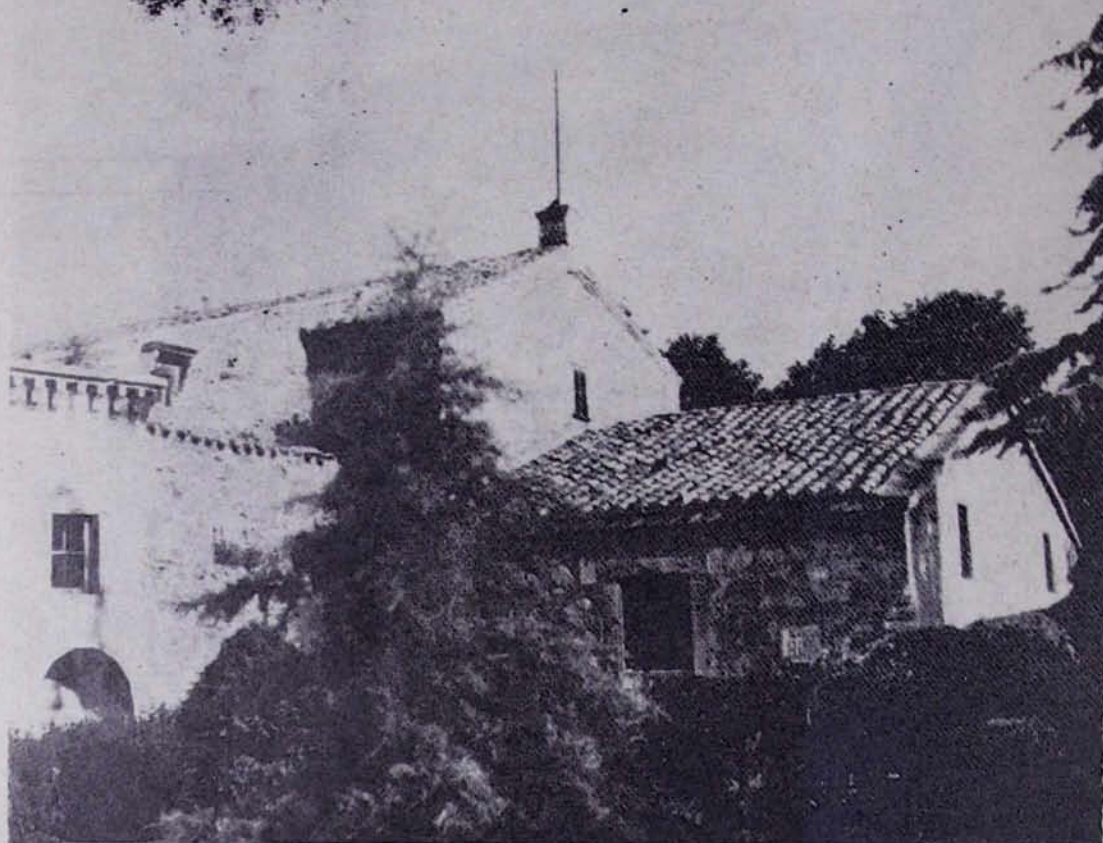
իրավացի է Հ. Խալիպաչյանը, որը կուգահեռներ է գտնում այդ կառուցվածքի և Հայաստանի Եղվարդի Աստվածածին եկեղեցու քանդակազարդման և օրնամենտների մեջ⁵:

Սակայն բուն հուշարձանի կառուցման ժամանակը որոշելու հարցում չի կարելի համաձայնվել ո՛չ Ա. Լ. Յակոբսոնի և ո՛չ էլ Հ.

⁵ Օ. Խ. Խալպաչյան, там же, стр. 21.

Խալփախչյանի հետ: Յակոբսոնը այդ կառուցվածքը համարում է XV դարի երկրորդ կեսի կառուցվածք⁶, իսկ Հ. Խալփախչյանը՝ XIII դարի վերջի գործ: Մեր կարծիքով, դա ավելի վաղ շրջանի կառուցվածք է, բայց այս դրույթը հաստատելու համար առայժմ կռվանները բավարար չեն: Վ. Միքայելյանը, որը մի ամբողջ մենագրություն է նվիրել Ղրիմի հայկական գաղութի պատմությանը, գրում է. «Ղրիմի միջնադարյան ճարտարապետու-

Այն փաստը, որ հայկական օջախներ Ղրիմում ստեղծվել են շատ վաղուց և որ կապեր են հաստատվել դեռևս XI դարում և ավելի վաղ, հատկապես Բյուզանդիայի հայ բնակչությանը բռնի տեղափոխելու քաղաքականության հետևանքով, հնարավորություն է տալիս ս. Սարգիս եկեղեցու կառուցումը կապելու առաջին բնակչություն հաստատողների շինարարական գործունեության հետ: Հուրճանի բազմաթիվ վերակառուցումները

Նկ. 4. Ղրիմի Ս. Սարգիս եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևմուտքից

թյանը անդրադառնալիս չպետք է անտեսել սբ. Սարգիս եկեղեցին, որը հայկական ամենահին շինությունն է թերակղզու վրա»⁷: Նա այն համարում է XI դարի կառուցվածք, Ղրիմում ջենովացիների հաստատվելուց (XIII դար) առաջ (նկ. № 4):

⁶ А. Л. Якобсон, Армянская средневековая архитектура в Крыму, Византийский временник, 1956, т. 8, стр. 170.

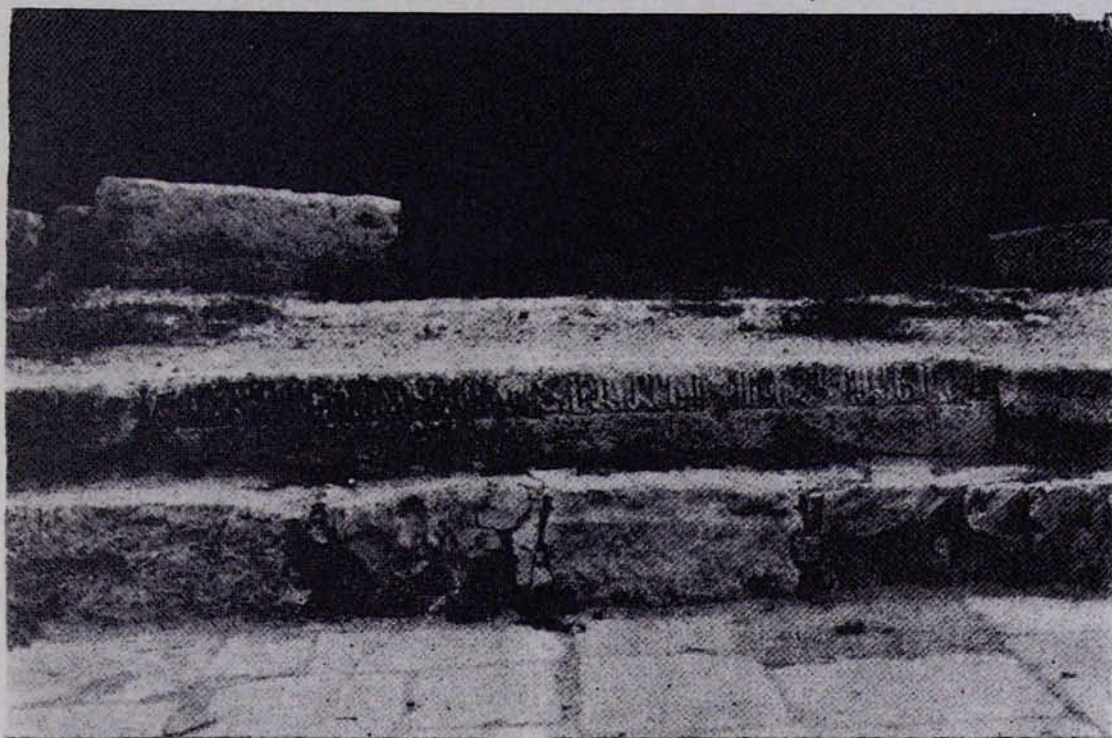
⁷ Վ. Ա. Միքայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմությունը, Երևան, 1964, էջ 324:

խանգարում են ճիշտ որոշելու, թե նրա ո՞ր մասն է որից հետո ավելացված, սակայն մի բան է մնում հաստատ, որ միանավ եկեղեցին, դուրս դրված արևելյան ավազ խորանով, նախնական կառուցվածքն է:

Այն միտքը, որ հուշարձանը բազմիցս ենթարկվել է վերակառուցումների, հաստատվում է նաև նրա պատերի վրա գտնվող որմնանկարների ուսումնասիրությամբ: Հետազոտողները պնդում են որմնանկարչական երեք շերտի գոյության մասին: Է. Կորիսմալյանը, որը մի ամբողջ մենագրություն է նվիրել Ղրի-

մի մանրանկարչության ուսումնասիրությանը⁸, ցույց է տալիս ամենահին որմնանկարչական շերտի գտնված տեղը. դա գլխավոր խորանի գմբեթարդն է և թաղը:

շատ արժեքավոր մի արձանագրություն, որից մենք տեղեկանում ենք, որ այն պատրաստել է 1371 թվականին վարպետ Շնոփորշախը:

Նկ. 5. Ղրիմի Ս. Սարգիս եկեղեցու բակում գտնվող նշանավոր մանրանկարիչ Նիկողայոս Ծաղկարարի շիրմաքարը

Դժբախտաբար որմնանկարների ներկա վիճակը հնարավորություն չի տալիս ավելի մանրամասն խոսելու նրանց մասին, սակայն կարելի է համաձայնվել հետապոստոլների այն կարծիքի հետ, որ իրոք տեղի է ունեցել երեք հիմնական վերանորոգում, որոնց ընթացքում նաև վերանորոգվել են որմնանկարները: Վերանորոգման աշխատանքների ընթացքում ի հայտ են եկել լրացուցիչ, այդ կարծիքը հաստատող տվյալներ:

Ղրիմի հայ ճարտարապետական դպրոցում կարևոր դեր են խաղացել խաչքարերը, որոնք այստեղ հիմնականում ագուցված են պատի մեջ: Պահպանված արձանագրություններից կարելի է շատ հարուստ տեղեկություններ ստանալ հուշարձանի պատմական կյանքի մասին:

Սուրբ Սարգիս եկեղեցու փայտյա դուռը, որն այժմ պահպանվում է Էրմիտաժում, ունի

Երբ 1968 թվականին պատմական հուշարձանների պահպանման հայկական ընկերության կողմից կապմակերպված Ղրիմի հայկական հուշարձանների վերանորոգման աշակցող հանձնաժողովը (Ասատուր Մնացականյան, Է. Կորիմապյան, Գ. Գրիգորյան և Յու. Թամանյան) ծանոթանում էր ս. Սարգիս եկեղեցուն, պատահաբար նրա անդամներից Ասատուր Մնացականյանի ուշադրությունը գրավեց մի մեծ քար, որը դրված էր բակի աստիճանների մեջ (նկ 5): Նրան հաջողվեց կարդալ արձանագրությունը: Այդ քարը նշանավոր հայ մանրանկարիչ Նիկողայոս Ծաղկարարի շիրմաքարն էր:

Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հատուկ արշավախմբի ջանքերով (հնագետ Գ. Գրիգորյան) հայտնաբերվել են բազմաթիվ արժեքավոր արձանագրություններ, որոնցից մեկն է ս. Սարգիս եկեղեցու ներսում հարավային պատի վրա գտնվող արձանագրությունը: Այդ արձանագրությունից

⁸ Յ. Մ. Корхмазян, Армянская миниатюра Крыма, Ереван, 1979, стр. 98.

տեղեկանում ենք, որ հայ նշանավոր ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին 1888 թվականին հուշարձանի վերանորոգման համար նվիրաբերել է մի քանի արժեքավոր կտավներ⁹:

⁹ Գ. Григорян, Новые данные об армянских эпиграфических надписях Крыма и Северного Кавказа, Историко-филологич. журнал, 1970, № 3, стр. 300.

Ինչ հետաքրքրական կուզադիպում. երկու նշանավոր հայ նկարիչների աճյունները հանգչում են նույն պատմական կառույցի մոտ: Այս փաստը շատ խորհրդանշական է:

Թեոդոսիա քաղաքը, որը հանդիսանում է Արիսի հողական գաղթօջախի կենտրոններից մեկը, իր ճարտարապետական և պատմական հուշարձանների միջոցով հնարավորություն է տալիս մեզ ծանոթանալու այդ շրջանի հայերի ստեղծած մշակույթի և արվեստի բազմաբովանդակ ժառանգությանը:

